

האתרוג הסיני

הרב ד"ר חיים סיימונס

מבוא

כתוב בתורה "ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר..."¹. נשאלת השאלה: מהי זהותו של ה"פרי"? מתרגומו של אונקלוס על התורה² ומדיונים בתלמוד³, אנו יכולים לראות שזהותו של פרי זה הוא אתרוג. אנחנו נתחיל בבחינת הזהות הבוטנית של האתרוג.

אנשי הבוטניקה סיווגו באופן מפורט את הצמחייה, ולכל "תת-מין" נתנו שם ייחודי, שבאופן מסורתי הוא בשפה הלטינית. "הממלכה" של הצמחייה מחולקת ל"מערכות", שמחולקות ל"מחלקות", שמחולקות ל"סדרות", שמחולקות ל"משפחות", שמחולקות ל"סוגים" שמחולקים ל"מינים", שמחולקים ל"תת-מינים". (ידועות חטיבות נוספות).

פרי ההדר הוא מ"משפחת" הראטאכאי. זו משפחה של צמחים דו-פסיגיים המורכבים בעיקר בשיחים ובעצים. יש ב"משפחת" הראטאכאי כ-144 "סוגים" ו-1600 "מינים", והם נמצאים באזורים ממוזגים וטרופיים.⁴ בנוסף לפירות הדר כוללת "משפחה" זו שיחים, צמחים ועצים.⁵

אחד מ-144 ה"סוגים" של משפחת הראטאכאי הוא פרי ההדר הכולל אתרוגים, לימונים, תפוזים, אשכוליות ופומלות. אולם פירות הדר שבאופן בוטני הם קרובים לאתרוגים, לא יכולים לשמש כאתרוגים בחג הסוכות. עד כדי כך שאפילו לימונים הדומים מאוד לאתרוגים (וגם נחשבים כאותו המין בדיני כלאים) לא יכולים להיות תחליף לאתרוגים.⁶

"מין" האתרוג מחולק למספר "תת-מינים" הכולל⁷ אתרוג ארץ-ישראלי (בלעדני), אתרוג קלבריה/ינובה (איטליה), אתרוג מרוקאי, אתרוג קורפו (יון), אתרוג תימני, אתרוג קורסיקני והאתרוג הסיני.⁸ שמות אלו ניתנו להם על פי המקומות בהם הם גדלים, גם אם בעבר הרחוק מוצאם הוא מאזורים שונים של העולם. רוב המינים הללו הם בשימוש עתה או רק בעבר על ידי עדות שונות של יהודים ברחבי העולם.

היום, כמעט כל ה"תת-מינים" הללו נשתלו וגדלים בארץ ישראל. חלק מהיהודים עדיין משתמשים באותו המין כפי שנהגו בתפוצות. לדוגמא, יהודי תימן בישראל משתמשים באתרוג התימני ואנשי חב"ד משתמשים באתרוג הקלבריה.⁹

¹ ויקרא כג: מ

² תרגום אונקלוס ויקרא כג: מ

³ תלמוד בבלי סוכה לה; תלמוד ירושלמי סוכה פרק ג הלכה ה

⁴ "Rutaceae", *Encyclopaedia Britannica*, vol.19, (Chicago: Encyclopaedia Britannica Inc, 1963), p.769.

⁵ למשל: rue, satinwood, shrubby trefoil, prickly ash.

⁶ הרב אברהם ישעיהו קרליץ, חזון איש - זרעים, כלאים פרק ג סעיף ז, (בני ברק, תשי"ט).

⁷ Wikipedia, "Citron", (Internet: en.wikipedia.org/wiki/Citron); It is reported that in the UC Riverside Citrus Variety Collection in California: יש 35 סוגים של אתרוגים (Julie Gruenbaum Fax, "The secret life of etrogs", *The Jewish Journal*, 27 September 2007, (Internet: www.jewishjournal.com/food/article/the_secret_life_of_etrogs_20070928).

⁸ "האתרוג הסיני" ידוע גם על ידי שמות רבים אחרים, למשל: fingered citron, flesh-finger citron, Buddha's hand citron, foshou (in Chinese), Indian citron.

. עם זאת במאמר זה נשתמש בשם "האתרוג הסיני", מפני שהשאלות ההלכתיות השונות נשלחו מסין או התרחשו בסין.

⁹ שולחן ערוך הרב, אורח חיים, הערות עמ' עב [תשכה].

הסיבה הרווחת לפסילת מינים מסויימים של אתרוג היא ההרכבה,¹⁰ ולא משום טענה שהמין הוא לא אתרוג. אפילו זרע מאתרוג, שגדל על עץ שהיה מורכב בעבר הרחוק, נחשב על פי רוב הדעות למורכב.¹¹ לכן חובה לחקור ביסודיות את ייחוסו של עץ אתרוג מסוים.

במאמר זה נחקר את האתרוג הסיני, אשר עד כה כמעט ולא משמש כאתרוג לקיום המצווה בחג הסוכות. יודגש, כי מטרתו של מאמר זה היא לא לפסוק הלכה בענין השימוש באתרוג זה. פסיקת ההלכה בענין היא של פוסקי הדור.

על האתרוג הסיני

השם הרשמי שניתן על ידי הבוטנאים ל"מינים" שנקראים אתרוגים הוא: *citrus medica*. שמו של האתרוג הסיני, שהוא אחד מ"תת-מין" של האתרוג הוא: *citrus medica var. sarcodactylis*¹²

העץ שעליו גדל האתרוג הסיני הוא שיחי ומגיע לגובה של כשני מטרים. יש לו ענפים ארוכים שאינם סדירים, אשר מכוסים בקוצים ארוכים. עליו של העץ הם גדולים, מלבנים, מקומטים, דמויי עור, צבעם הוא ירוק חיוור ואורכם הוא כ-10-15 סנטימטרים. הפריחה של העץ היא בצורה של אשכולות פרחים ריחניים שצבעם לבן או סגול בהיר.¹³ חלקו התחתון של האתרוג הסיני נראה כמו כל אתרוג אחר. אולם החלק העליון שונה באופן ניכר מהמינים האחרים של האתרוג, בכך שהוא מפולח לחלקים כמו אצבעות ואורכו יכול להגיע ל-30 סנטימטרים.¹⁴ עם זאת, אורכו של הפרי הוא בדרך כלל כ-15-30 סנטימטרים.¹⁵ קליפתו עבה מאוד,¹⁶ ויש בו מעט בשר או מיץ, ופעמים שאין בו כלל בשר ומיץ.¹⁷ בענין זה, הוא דומה לאתרוג התימני.

אין לאתרוג הסיני גרעינים¹⁸ ובכך הוא דומה לאתרוג המרוקאי. פרח האתרוג נחשב כפרח מושלם, דהיינו שפרח הזכר והנקבה נמצאים כחלקים של אותו פרח בודד. חלק הזכר הוא האבקנים, כלומר איברים הנושאים את האבק, וחלק הנקבה הוא השחלה, כלומר האיבר שנושא את הזרע. האבקה מועברת לשחלה על ידי הרוח או על ידי חרקים, וזה מייצר אתרוגים שיהיו מלאי גרעינים. עם זאת, אם הטמפרטורה היא גבוהה מאוד, האבקה לא תהיה בת-קיימא, ולא

¹⁰ למשל: הרב אליהו וייספיט, ארבעת המינים השלם, עמ' קפה - רח (ירושלים תשל"ה).

¹¹ שם, עמ' רנט - רס

¹² Walter T. Swingle, "The Botany of Citrus and Its Wild Relatives", *The Citrus Industry*, revised edition, (University of California, 1967-89), vol.1 chap.3, p.372, (Internet: lib.ucr.edu/agric/webber/Vol1/Chapter3.html).

Citrus medica var. sarcodactylus: חלק של הבוטנאים קוראים לאתרוג זה: השמות הללו ניתנים להחלפה בספרות המדעית.

¹³ Wikipedia, "Buddha's hand", (Internet: en.wikipedia.org/wiki/Fingered_citron; Bay Flora, "Buddha's Hand Citron Tree", (Internet: www.bayflora.com/buddhahand.html); Practically Edible, "Buddha's Hand Citron", (Internet: www.practicallyedible.com/edible.nsf/list/Fingered%20Citron!opendocument&BaseTarget=Right).

¹⁴ Practically Edible, op. cit.

¹⁵ Citrus Variety Collection, "Buddha's Hand citron", (Internet: www.citrusvariety.ucr.edu/citrus/buddha.html).

¹⁶ Wikipedia, "Buddha's hand", op. cit.

¹⁷ Swingle, op. cit.; Bay Flora, op. cit.

¹⁸ Wikipedia, "Buddha's hand", op. cit.; Bay Flora, op. cit.; Practically Edible, op. cit.

תוכל להפרות את הביצית ואז הפרי לא ינבוט ולא יגדל. במקרה כזה יהיו הפירות פרתנוקרפיים ("פירות בתולה") והאתרוגים יהיו ללא גרעינים. לכן במרוקו, שבה אזורים חמים מאוד, גדלים אתרוגים ללא גרעינים.¹⁹ באזור שנחאי הטמפרטורות הן גבוהות כמעט כמו במרוקו,²⁰ וזו יכולה להיות הסיבה לכך שגם האתרוג הסיני הוא חסר גרעינים.

בתחילת התפתחותו של אתרוג זה, האצבעות סגורות. ועם התקדמות הזמן הן עשויות להיפתח בהיקפים שונים, ולחילופין בהתאם לתנאי הגידול, הן יכולות להישאר סגורות.²¹ בחנות המוכרת אתרוגים סיניים, ניתן למצוא תערובת של כאלה שבהם האצבעות סגורות לחלוטין וכאלה שאצבעותיהם פתוחות.²²

יש להזכיר כי רוב המינים האחרים של האתרוגים, כלומר אלו שיש להם כמות בשר בפנים (ועוד יותר מכך סוגים אחרים של פרי הדר) הם מפולחים לאצבעות פנימיות, אבל קליפותיהם לחלוטין התמזגו יחד, ולכן אין כל סימן חיצוני של פילוח. עם זאת, האתרוג הסיני הוא אכן אתרוג, אך חסר את הגן שגורם לחלקים של הפירות להתאחד.²³ אתרוג זה מתורבת באופן נרחב בסין, ביפן, בהודו-סין ובהודו.²⁴ מציור קיר באל-קאב²⁵ שבמצרים העתיקה ניתן לראות כי האתרוג הסיני היה ידוע גם במצרים העתיקה.²⁶ אי אפשר לגדל את העץ הזה בכל איזור בעולם, שכן הוא רגיש לקרה ולתנאי אקלים משתנים. אולם בתנאים מתונים הוא גדל באופן הטוב ביותר. בנוסף למזרח הרחוק שהוא אזור מתאים לגידול העץ, ניתן לגדלו גם בחוף הדרומי של קליפורניה.²⁷ ניתן לגדל את האתרוג הסיני גם בישראל.²⁸ באופן כללי, ניתן לגדל עצי אתרוג סיניים מייחורים שנלקחו מענפים ישנים בני שנתיים עד ארבע שנים. הייחורים הללו גדושים עלי עצים, חייבים להיות קבורים עמוק באדמה.²⁹ מפני שדווח כי עץ האתרוג הסיני נותן פרי אפילו בשנה הראשונה של הצמיחה,³⁰ כלומר בתוך שלוש השנים בהן נחשב הפרי לערלה ואסור באכילה בהתאם להלכות ערלה,³¹ לכן יש להקפיד לא

¹⁹ שני מכתבים מפרופסור ו.פ. ביטרס מאוניברסיטת קליפורניה אל הרב ב. פולטשק, 30 אוקטובר 1980, 4 יוני 1981, (הובאו ע"י הרב ישראל דוד הארפענעס, פרי עץ הדר, עמ' קכה - קכז, (ברוקלין, ניו יורק, תשמ"ו))

²⁰ The Best of Morocco, Weather in Morocco, (Internet: www.morocco-travel.com/morocco/TemperaturesWeather ; Wikipedia, Geography of Shanghai, (Internet: en.wikipedia.org/wiki/Geography_of_Shanghai).

²¹ Citrus medica "Sarcodactylis", (Internet: www.homecitrusgrowers.co.uk/citrusvarieties/BuddhasHandCitron.html).

²² Flickr, "Buddha hands", photograph, (Internet: www.flickr.com/photos/ian_riley/51333444/in/set-72157594568450939).

²³ דואר אלקטרוני מהרב ד"ר ארי זיבוטופסקי למחבר מאמר זה, 3 באוגוסט 2008.

²⁴ Swingle, op. cit.

²⁵ אל-קאב הוא שמו הנוכחי של האתר העתיק של נחב, שהיה ממוקם בנומו השלישי של מצרים העליונה, על הגדה הימנית של נהר הנילוס. זהו אתר עתיק מאוד עם הרבה גרפיטי, כנראה, מתקופת המקרא, על הקירות של הוואדיות.

(The site of El-Kab, Internet: www.osirisnet.net/tombes/el_kab/e_el_kab.htm)

²⁶ שמואל טולקובסקי, פרי עץ הדר, עמ' 43-44, (מוסד ביאליק, ירושלים: תשכ"ו). טולקובסקי כותב "אינני מאמין שאפשר לראות כאן פרי אחר מאתרוג-האצבעות."

²⁷ Wikipedia, "Buddha's hand", op. cit.

²⁸ דואר אלקטרוני מהרב ד"ר ארי זיבוטופסקי למחבר מאמר זה, 25 בספטמבר 2008.

²⁹ Wikipedia, "Buddha's hand", op. cit.

³⁰ Exotic plants in Mexico, "Citrus Medica var. sarcodactylus", (Internet: www.xplanta.com/?p=63).

³¹ שולחן ערוך יורה דעה, סי' רצד; הרב וייספיש, שם, עמ' צ.

לעבור על הלכות ערלה, גם בזמן שאוכלים את האתרוגים הללו וגם בזמן שמשתמשים בהם למצוות ארבעת המינים.

כמו במינים אחרים של אתרוגים, גם מהקליפה של האתרוג הסיני ניתן להכין פירות מסוכרים. אולם יש לאתרוגים יתרון על פירות הדר אחרים, לנוכח העובדה שקליפתם היא יותר עבה והקליפה הפנימית שלהם פחות מרה.³² בקליפה החיצונית של האתרוג הסיני ניתן להשתמש גם לסלטים. מנתקים את האצבעות ופורסים לפי קווי האורך ואת הרקמה התאית הספוגית מסירים לאחר מכן.³³

בסין³⁴ וביפן אתרוג זה הוא מאוד ידוע ומוערך ביותר בגלל ניחוחו ויופיו, ומשום כך משמש לבישום חדרים ובגדים.³⁵

האתרוג הסיני ידוע גם בשם "האתרוג של היד של בודהה." אחת הדתות הנהוגות בסין היא בודהיזם. האתרוג הוקרב כקרבן דתי במקדשים בודהיסטים. על פי מסורת בודהיסטית, בודהה מעדיף שהאצבעות של האתרוג יהיו במצב דומה לידיים סגורות ולא לידיים פתוחות, שכן כך הן מסמלות לבודהה את הדרך של תפילה.³⁶ כיוון שמדובר באופן ברור במעשה של פולחן אלילי, הרי שהשימוש באתרוג הזה לצורך מצווה מחייב ברור ופסיקה הלכתית.³⁷

הלכות אתרוג עם התייחסות לאתרוג הסיני

שיעור: שיעור גודל האתרוג הוא לא פחות מכביצה.³⁸ אתרוג סיני הוא בהחלט מעל גודל מינימאלי זה.³⁹

מראה: המראה הכשר והמהודר באתרוג הוא צבע צהוב.⁴⁰ כשאתרוג מתחיל לגדול, צבעו הוא ירוק ורק לאחר מכן האתרוג יצהיב.⁴¹ יש דיונים על ידי הרבנים בשאלה האם אתרוג שצבעו עכשיו ירוק ובסופו של דבר יצהיב יכול לשמש למצווה.⁴² כמו במינים אחרים של אתרוגים, האתרוג הסיני הוא בתחילה ירוק ולאחר מכן מצהיב.⁴³ ניתן להניח תפוחים יחד עם אתרוגים סיניים כדי שהם יצהיבו מהר יותר, כמו האתרוגים האחרים.⁴⁴

שינוי מראה: נקודה שחורה יכולה לפעמים לפסול אתרוג, במיוחד אם היא נמצאה ב"חוטם" של האתרוג.⁴⁵ יש דעות שונות בין הראשונים לגבי החלק באתרוג שנקרא "חוטם". השיטה המחמירה ביותר היא שכל השיפוע העליון נקרא "חוטם".⁴⁶ השאלה היא איך מגדירים "חוטם"

³² Wikipedia, "Succade", (internet: en.wikipedia.org/wiki/Candied_rinds).

³³ Wikipedia, "Buddha's hand", op. cit.

³⁴ מחקרים רבים שנעשו על אתרוג זה על ידי חוקרים סיניים, וזה כבר פורסם. רוב הפרסומים הם בשפת הסינית. לרשימה של מאמרים שפורסמו ראה: Citrus Valley Collection, op. cit.

³⁵ Swingle, op. cit.

³⁶ Wikipedia, "Buddha's hand", op. cit.

³⁷ השווה: פסקי הדין השונים על פאה הנכרית לאחר שגילה כי השיער שממנו הם היו עשויים לבוא מהנשים ההינדית שהקריבו שיער במקדשיהם:

Collection of Documents on the Sheitel Shailah (Internet: www1.cs.columbia.edu/~spotter/sheitel)

³⁸ שולחן ערוך אורח חיים, סי' תרמח סעי' כב

³⁹ Citrus medica "Sarcodactylis", op. cit.; Practically Edible, op. cit.

⁴⁰ הרב יחיאל מיכל שטרן, כשרות ארבעת המינים, (ירושלים, מכון "אמרי דוד", תשנ"ב), עמ' יב

⁴¹ משנה ברורה סי' תרמח סעי' סה

⁴² שם; הרב שטרן, שם, עמ' קצו - קצז

⁴³ Practically Edible, op. cit.

⁴⁴ Flickr, photograph, op. cit.

⁴⁵ הרב שטרן, שם, עמ' יז

⁴⁶ שם, עמ' עט - פ, קפח - קפט

באתרוג הסיני. לפני שנפתחות האצבעות, אתרוג זה הוא בצורה דומה לאתרוגים אחרים ואפשר בקלות להגדיר את החוטם שלו. מאידך, אם האתרוג כבר נפתח, הגדרת אזור החוטם הופכת להיות יותר בעייתית.

פיטם: הפיטם הוא העץ שעל ראש האתרוג כמו חוד הדד.⁴⁷ אם הפיטם ניטל, האתרוג הוא לעתים קרובות פסול.⁴⁸ מאחר ונראה שמעולם לא היה פיטם על האתרוג הסיני, נשאלת השאלה האם האתרוג פסול? שאלה דומה מתעוררת עם האתרוג התימני שגם לו אין פיטם. אולם הרבנים פסקו כי האתרוג התימני הוא לא פסול, מאחר שזו הדרך שבה הוא גדל.⁴⁹

עוקץ: העוקץ הוא זנב האתרוג שבו הוא מחובר אל האילן. ניטל כל העוקץ מן האתרוג ונשארה גומה מגולה, האתרוג פסול.⁵⁰ באופן טבעי, כמו לכל הפירות, יש לאתרוג הסיני עוקץ וכמובן אותן הלכות חלות.

חסר: אם חסר כל שהוא האתרוג פסול (ביום הראשון של חג הסוכות)⁵¹ וזו כמובן ההלכה באתרוג סיני. בעצי האתרוג יש קוצים רבים והם יכולים לשרוט את האתרוג. עם זאת, נשרט האתרוג, והוקרם עליו עור, האתרוג לא פסול.⁵² מאוד יתכן ששריטות כאלו יקרו באתרוג הסיני, עקב הקוצים הארוכים שיש על העץ.⁵³

אין בו גרעינים: היו הרבה דיונים וחקירות בנוגע לאתרוג המרוקאי, עקב העובדה שאין בו גרעינים. מפני זה, יש אומרים שאתרוג זה פסול. אולם טענה זו נדחתה והאתרוג המרוקאי אינו פסול.⁵⁴ גם לאתרוג הסיני אין גרעינים,⁵⁵ וכמו האתרוג המרוקאי, כנראה, חוסר גרעינים באתרוג הסיני לא יגרום לפסילתו.

מורכב: רוב גדולי הפוסקים פוסלים אתרוג מורכב. אפילו אם האתרוגים גדלים בעצים מורכבים מלפני הרבה דורות, תולדותיהם כיוצא בהם והם אסורים למצווה.⁵⁶ מסיבה זו יש כבר מחלוקות על אתרוגים שמקורם מאזורים שונים של העולם.⁵⁷ יש פוסקים שמנסים לתת סימנים לאתרוג שאינו מורכב ואלו הם: העור החיצוני חלק, העוקץ שקוע פנימה, יש מעט מיץ או שאין מיץ בכלל (ויש שמוסיפים שגרעיניו זקופים לאורכו).⁵⁸ אלה הם הסימנים שנמצאו באתרוג הסיני.⁵⁹ (עם זאת, היום מגדלי האתרוגים המציאו שיטות הרכבה שמניבים אתרוגים עם סימנים של אתרוג

47 הרב וייספיש, שם, עמ' ע

48 שולחן ערוך אורח חיים, ס"י תרמח סעי' ז

49 הרב וייספיש, שם, עמ' רע

50 שולחן ערוך אורח חיים, ס"י תרמח סעי' ח

51 שם, סעי' ב

52 שם, רמ"א ; הרב שטרן, שם, עמ' מג

53 Fingered citron, photograph. (Internet: insideskills.com/album/flowers/pages/fingered%20citron.html).

54 הרב הארפענעס, שם, עמ' צז, קלז

55 Practically Edible, op. cit.; Exotic Plants in Mexico, op. cit.;

יש שיבוט אחר שבו הזרעים תולים חופשיים בחללים:

Robert Willard Hodgson, "Horticultural Varieties of Citrus", *The Citrus Industry*, revised edition, (University of California, 1967-89), vol.1 chap.4, (Internet: ib.ucr.edu/agric/webber/Vol1/Chapter4.html).

56 הרב וייספיש, שם, עמ' רנט - רס

57 למשל: הרב וייספיש, שם, עמ' קפה - רח

58 הרב משה איסרלש (רמ"א), שאלות ותשובות, ס"י ככו, (קראקא, ת); משנה ברורה ס"י תרמח סעי"ק סה

59 Bay Flora, op. cit.; Practically Edible, op. cit.; Flickr, "Buddha hands", photograph, op. cit.; PlantWorld" photograph, (Internet: plantworld.org/gallery2/main.php/key/Fruit?g2_itemId=7476).

בלתי מורכב!⁶⁰ יתר על כן, אפילו לפני ההתפתחויות הללו בטכנולוגיה החקלאית, התקיימו דיונים בשאלה האם לא ניתן היה להסתמך על סימנים אלה, אולם צריכה להיות מסורת שהאתרוג הוא בלתי מורכב.⁶¹

ריח: כמו אתרוגים אחרים, יש לאתרוג הסיני ריח חזק מאוד.⁶² עיקר ייעודו של כל פרי, וזה כולל את האתרוג, הוא להיאכל, והריח שלו הוא רק משני. לכן ניתן להריח במהלך חג הסוכות את האתרוג המסוים שבו משתמשים למצווה.⁶³ כלל זה חל גם על האתרוג הסיני. **תרומות ומעשרות:** אם האתרוג הסיני גדל בארץ ישראל, חלה עליו מצוות הפרשת תרומות ומעשרות כמו על גידולים אחרים בארץ.⁶⁴

האם יש מסורת לשימוש באתרוג הסיני?

כדי לעיין בשאלה זו צריך להסתכל בהיסטוריה של יהודי סין. היסטוריה זו היא כמעט בת אלף שנים, ויש אומרים אפילו יותר. בסביבות שנת 1100 התיישבה קבוצת יהודים בעיר הגדולה של קאיפנג שבצפון סין,⁶⁵ בהזמנת הקיסר של העיר.⁶⁶ (יש היסטוריונים הטוענים שההתיישבות היהודית בעיר זו היתה כ-100 שנים קודם לכן,⁶⁷ וחלק מההיסטוריונים הערבים אף הקדימו ב-150 שנים.⁶⁸) בקאיפנג הם הצליחו לשמור על זהותם היהודית, למרות ניתוק מכל הקהילות היהודיות האחרות במשך כשבע מאות שנה.⁶⁹ בנוסף לקהילת קאיפנג, היו קהילות יהודיות בערים סיניות אחרות: בייגינג (פקין), הנגשו, נינגפו (נינגבו), נינגסיה וקנטון, אך מעט מאוד ידוע עליהם.⁷⁰ (חוץ מהקהילה בקאיפנג).

בשנת 1163 החלו היהודים לבנות בית כנסת בקאיפנג.⁷¹ אך עוד קודם לתאריך זה נראה שהם שכרו מקום כבית תפילה.⁷² במהלך חמש מאות השנים הבאות שופץ בית כנסת זה או נבנה מחדש תשע פעמים, ובמקרים מסוימים לאחר אסון טבע.⁷³ כאמור, במשך מאות שנים, הקהילה היהודית בקאיפנג הייתה מבודדת מכל הקהילות היהודיות האחרות בעולם, וכאשר נפטר רב הקהילה בין השנים 1800-1810⁷⁴ לא היה יורש. מאז

⁶⁰ הרב שטרן, שם, עמ' עה

⁶¹ הרב משה סופר, חתם סופר חלק אורח חיים, תשובה רו, (ניו יורק, תשי"ח); הרב שניאור זלמן פרדקין, תורת חסד, ס"י לד, (ווארשא, תרמ"ג).

⁶² Wikipedia, "Buddha's hand", op. cit.

⁶³ שולחן ערוך אורח חיים, ס"י תרג סע' א ומשנה ברורה. ס"י תרג סע"ק א

⁶⁴ הרב וייספיט, שם, עמ' צא - צב

⁶⁵ Eric Zurcher, "Eight Centuries in the Chinese Diaspora: The Jews of Kaifeng", *Sino-Judaica*, (Sino-Judaic Institute), vol.3 (2000), p.11.

⁶⁶ Professor Tang Yating, "Kaifeng Jewish Community", paper for the SIMS Melbourne, 2004, (Internet: www.hebrewsongs.com/kaifeng.htm).

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Donald Daniel Leslie, "The Kaifeng Jewish Community", *Studies of the Chinese Jews*, compiled by Hyman Kublin, (New York: Paragon, 1971), p.196.

⁶⁹ Zurcher, op. cit., p.11.

⁷⁰ Xu Xin, *The Jews of Kaifeng, China*, (New Jersey: Ktav, 2003), pp.151-60.

⁷¹ 1489 stele, 1663 stele, (reproduced by William Charles White, *Chinese Jews*, second edition, (University of Toronto press: 1966), part 2, pp.11, 88).

⁷² Xin, *Jews of Kaifeng*, op. cit., p.78.

⁷³ 1489 stele, 1512 stele, 1663 stele, 1679 stele, (reproduced by White, op. cit., part 2, pp. 12, 13, 43, 46, 62, 64, 88, 97-100); *Jews in Old China*, trans. and ed. Sidney Shapiro, (New York: Hippocrene Books, 1984) pp.40-41).

⁷⁴ Donald Daniel Leslie, *The Survival of the Chinese Jews*, (Leiden: Brill, 1972) p.54.

נותרה הקהילה ללא מנהיג דתי. נראה שקיום המצוות, התפילות בבית הכנסת ושמירת החגים התקיימו במשך כמה שנים נוספות, אולם ב-1850 בערך היהודים התבוללו בין הסינים.⁷⁵ בשנת 1854 בית הכנסת הפך לחורבה.⁷⁶

למרות שהקהילה הייתה מבודדת מיהודי העולם, הרבה ידוע על ההיסטוריה שלה.⁷⁷ חלק ניכר מהמידע שידוע לנו על הקהילה נמצא בכתובות שנמצאו על מצבות אבן בחצר בית הכנסת משנות 1489, 1512 ו-1663 ומצבה נוספת משנת 1679 שנבנתה בקיר של בית סמוך.⁷⁸ על מצבות אלו נחקרו ההיסטוריה של הקהילה היהודית, קיום מצוות על ידי הקהילה ותורת המוסר.⁷⁹ בנוסף, קיימים כתבי-יד עם קטעים של ספרי תפילה לשבתות וחגים והגדות לפסח.⁸⁰ מכאן אנו יכולים לראות שהתפילה הייתה בהחלט תלמודית ורבנית, כמו בקהילות יהודיות אחרות בעולם.⁸¹ ישנם גם תיאורים ארוכים של מבקרים מערביים, בדרך כלל מיסיונרים נוצרים, בערך משנת 1600 ואילך.⁸²

ממצבות האבן אנו לומדים שהיו בבית הכנסת 13 ספרי תורה,⁸³ והם התפללו שלוש תפילות בכל יום.⁸⁴ סדר התפילות היה זהה עם מה שנקבע על ידי הרמב"ם, וזה לפי יהודי תימן.⁸⁵ יתר על כן, הרבה מסדר התפילות היה דומה לאלה שנהוגים בקהילות יהודיות אחרות בעולם.⁸⁶ המחזור השנתי של הקריאה בתורה היה כמעט זהה לזה הקיים בקרב יהודי העולם. שינוי קטן היה, שהתורה היתה מחולקת ל-53 פרשיות⁸⁷ ולא 54. קהילת קאיפנג ידעה כיצד לחשב במדויק את לוח השנה היהודית⁸⁸ (שהוא לא דבר פשוט לעשות!). לא כמו הקראים, היהודים בסין גם ידעו ושמרו חגים וימים אחרים שנקבעו על יד חז"ל, כגון חנוכה, פורים ותשעה באב.⁸⁹ היו להם גם הקפות בשמחת תורה.⁹⁰

במאמר זה, אנו מעוניינים במיוחד במה שהתרחש בחג הסוכות, ובמיוחד בקשר לארבעת המינים.

⁷⁵ Xu Xin, "Jewish Identity of the Kaifeng Jews", *From Kaifeng ... to Shanghai*, ed. Roman Malek, (Nettetal: Steyler Verlag, 2000), p.127; Leslie, *Survival of Chinese Jews*, op. cit., pp.54, 56.

⁷⁶ Yating, op. cit.

⁷⁷ לקבלת רשימה של מקורות ראשוניים וכו' על יהודי קאיפנג, ראה:

Leslie, "Kaifeng Jewish Community", op. cit., pp.195-97.

⁷⁸ תרגום לאנגלית של כל הטקסטים שנכתבו על מצבות האבן יחד עם הערות שוליים רבות ניתן ב-White, שם, חלק ב', עמ' 7 - 103

⁷⁹ שם

⁸⁰ Donald Daniel Leslie, *Jews and Judaism in Traditional China – A Comprehensive Bibliography*, (Sankt Augustin: Monumenta Serica Institute, 1998), p.33.

יש 30 כתבי יד של תפילות אלו בהיברו יוניון קולג', סינסינטי, ואחדים בספריות אחרות.

⁸¹ Leslie, *Survival of Chinese Jews*, op. cit., p.86.

⁸² Leslie, "Kaifeng Jewish Community", op. cit., p.196.

⁸³ 1663 stele, (reproduced in White, op. cit., part 2, pp.65, 89).

⁸⁴ 1489 stele, 1663 stele, (reproduced by White, op. cit., part 2, pp.9, 59).

⁸⁵ Marcus N. Adler. *Chinese Jews*, Lecture given on 17 June 1900 in London, (Oxford: Horace Hart), p.16.

⁸⁶ 1489 stele, 1512 stele, 1663 stele, (reproduced in White, op. cit., pp.10, 11, 44, 46, 59, 60, 61).

⁸⁷ 1489 stele, 1512 stele, (reproduced in White, op. cit., pp.9, 43).

⁸⁸ Xin, *Jews of Kaifeng*, op. cit., pp.83-84.

⁸⁹ זה ידוע מכתבי היד השונים הקיימים בהיברו יוניון קולג', סינסינטי, ראה:

Leslie, *Jews and Judaism in Traditional China*, op. cit., p. 33.

⁹⁰ Jean Domenge, documents 2a, 7a, (reproduced in Joseph Dehergne and Donald Daniel Leslie, *Juifs de Chine*, (Rome: Institutum Historicum, 1980), pp.147, 167).

באחד מכתבי היד מקהילת קאיפנג נמצאת רשימה של קריאה בתורה לחג הסוכות.⁹¹ הקריאות זהות לאלה הנקראות על ידי קהילות יהודיות אחרות.⁹² (רשומות גם קריאת התורה לשמיני עצרת ולמחרתו שמחת תורה,⁹³ עובדה המלמדת שבני הקהילה שמרו יום טוב שני של גלויות).

בין כתבי היד, יש אחד הכולל קטעים של התפילות לחג הסוכות. אלה הם: ברכות לפני העמידה, העמידה ליום טוב של חג הסוכות ולאחר זה ההלל השלם,⁹⁴ אבל אין שום איזכור של ארבעת המינים. אולם בכתב יד אחר נכללת רשימה של התפילות שנאמרו ביום-טוב של חג הסוכות, בשבת חול המועד סוכות ובימי חול המועד סוכות. באחרון, בתוך רשימת התפילות מוזכרת המילה "ל-ו-ל-ב-ו" ("לולבו"?)⁹⁵ אשר כמעט בוודאות מתייחסת ללקיחת הלולב בזמן כלשהו במהלך תפילת שחרית של חול המועד סוכות. סביר להניח שמי שלוקח את הלולב לוקח עמו יחד את שלושת המינים האחרים, ובתוכם את האתרוג. אך למרבה הצער, לא נמצאה כל עדות לכך, גם לא בכתבי יד אחרים בענין זה.

בנוסף לכתבי היד הללו, אנו יכולים לראות מספרי ההיסטוריונים כי יהודי סין היו מודעים באופן מלא לחג הסוכות. סוכה נבנתה בחצר בית הכנסת בקאיפנג.⁹⁶ הכומר הישועי, ז'אן דומנגי, שביקר בקהילה זו בחג הסוכות של שנת 1722 כותב על כך שהוא היה נוכח בתפילות חג סוכות בבית הכנסת.⁹⁷ הוא אינו מזכיר שהוא רואה ארבעת המינים בבית הכנסת, אבל זה לא מפתיע שהרי הוא כותב: "הלכתי לבית הכנסת בשבת בשבוע של חג הסוכות שלהם"⁹⁸ (הדגשה שלי) ואנו הרי לא נוטלים את ארבעת המינים בשבת של חג הסוכות!⁹⁹

גיימס פין, שכתב על חיי היהודים בתוך סין, ציין בספרו שפורסם בשנת 1843, ש"הם מקיימים מצוות ברית מילה, פסח, סוכות, שמחת תורה, ואולי יום הכיפור" כפי שכתוב, "יש יום אחד בשנה שהם צמים ובוכים ביחד בבית הכנסת."¹⁰⁰ (הדגשה שלי)

גם אחרי שבני הקהילה היהודית התבוללו, הרי שהדיווחים שניתנו על ידי מבקרים מבחוץ הצביעו על כך שחג הסוכות נשמר בדורות הקודמים. אחד מהם היה בדו"ח שניתן על ידי מבקר נוצרי, כומר ו.א.פ. מרטין, שהלך לשם בשנת 1866. כומר מרטין כותב: "הם זוכרים את השמות של חג הסוכות, חג המצות, וכמה מצוות שנשמרו על ידי הדור הקודם; אבל כל הדברים הללו עכשיו מוזנחים."¹⁰¹ (הדגשה שלי) דו"ח נוסף, אם כי אולי פחות אמין, נכתב בשנת 1899 על ידי י.ל. ליברמן, היהודי הראשון מהמערב שביקר בקאיפנג. על הדורות האחרונים

⁹¹ MS 932 Hebrew Union College, Cincinnati, Hebrew Manuscripts from China no.13, folios 37-39, (Jewish National Library MS 19224).

⁹² למעט המפטיר בשבת חול המועד סוכות, שבו מופיעים הפסוקים בתורה המתחילים ב"והקרבתם", דהיינו המפטיר שקוראים בשבת חול המועד פסח. נראה כי שגיאת כתיב התרחשה בעת העתקת כתב היד הזה.

⁹³ MS 932 Hebrew Union College, op. cit., folios 40-41.

⁹⁴ MS 935 Hebrew Union College, Cincinnati, Hebrew Manuscripts from China no.16, (Jewish National Library MS 19227).

⁹⁵ MS 932 Hebrew Union College, op. cit., folio 39.

⁹⁶ Domenge, document 3, description of the Kaifeng Synagogue, (reproduced in Dehergne, op. cit. p.154); James Finn, *The Jews in China*, (London: Wertheim, 1843), p.18.

⁹⁷ Domenge, document 7a, (reproduced in Dehergne, op. cit., p.166).

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ שולחן ערוך אורח חיים, ס"י תרנח סעי' ב

¹⁰⁰ Finn, op. cit., p.23.

¹⁰¹ Leslie, *Survival of Chinese Jews*, op. cit., pp.61-62, 88.

(של מאה שנים קודם לכן?) הוא כותב: " היהודים שומרים את השבת, ומקיימים תפילות בכל שבוע בביתו של הרב. הם חגגו את חג הפסח, חג הסוכות וכו', אבל במקום שפת העברית הם משתמשים בשפה הסינית.¹⁰² (הדגשה שלי)

מלבד התייחסות יחידה ללולב בכתב היד שהוזכר לעיל, שום דבר לא נמצא לגבי ארבעת המינים. העובדה שהם קראו בימים הראשונים של סוכות את החלק בתורה הכולל מצווה זו, מאשרת כי הם ידעו על ציווי זה. מאז שהם היו מבודדים מהעולם היהודי, ויהודי העולם כמעט בוודאות אפילו לא ידעו על קיומם, הם כמובן לא ייבאו אתרוגים מאזורים אחרים של העולם. יש לחקור מחקר נוסף את השאלה מהיכן הם קבלו את האתרוגים שלהם.

באמצע המאה ה-19, בעקבות מלחמת האופיום הראשונה בשנים 1839-1842 בין בריטניה וסין, עבר מספר קטן של יהודים מבגדאד לשנחאי שבסין. היהודים הללו בנו שם כמה בתי כנסת.¹⁰³ הם היו קפדנים בשמירת המצוות,¹⁰⁴ וייבאו אתרוגים מארץ ישראל.¹⁰⁵

האם העובדה שהם ייבאו את האתרוגים מצביעה על כך שהרבנים שלהם לא קיבלו את האתרוג הסיני ככשר? תשובה ספציפית לשאלה זו היתה באותה שנה בה האתרוגים היחידים שהיו זמינים, היו האתרוגים הסיניים, והרבנים אסרו להשתמש בהם לקיום המצווה.¹⁰⁶ לא מצוין באיזו שנה זה התרחש, או אם הרבנים שהכריזו על איסור זה היו מבגדאד או משנחאי. אולי רבנים אלה, בעקבות פסק ההלכה של הרב יוסף חיים (שלא הסכימו עם הרב שלו - הרב עבדאללה סומך), לא רצו לקבל את האתרוג הסיני כדי לקיים את המצווה.¹⁰⁷

נשאלת השאלה מדוע היהודים בשנחאי שאלו שאלה זו דווקא בשנה בה האתרוגים הסיניים היו האתרוגים היחידים שהיו זמינים. ניתן לשער שהם רצו להמשיך במסורת שלהם, ולהשתמש באותו זן של אתרוג בו הם השתמשו בבגדאד.

לחילופין, ייתכן שהם שאלו את הרבנים שלהם ברגע שהם הגיעו לשנחאי, והתשובה שהם קבלו היתה שהם לא יכולים להשתמש באתרוג הסיני, אלא שעליהם להשתמש בזן של אתרוג שהובא מחוץ לסין. עם זאת, בשנה שיבוא אתרוגים לא התאפשר עקב הנסיבות שהשתנו, הם שלחו שנית את שאלתם ושוב קיבלו תשובה שלילית.

המיליונר היהודי הבגדאדי, דוד אברהם, הגיע לשנחאי בשנת 1880, ובמועד מאוחר יותר נטע בגן אחוזתו בשנחאי עץ אתרוג (כמובן הזן שבו היו היהודים בבגדאד רגילים להשתמש).¹⁰⁸ נראה שיחד עם זה נטע עץ דקל ללולב ושיחי הדס ועץ ערבה.¹⁰⁹ הוא העסיק צוות שלם של גננים סיניים לטפל בצמחים האלה.¹¹⁰

¹⁰² Leslie, *Survival of Chinese Jews*, op. cit., p.64, fn.1 ; יש התייחסות נוספת לחג הסוכות שהובאה על ידי Domenge במסמך 2a: "ספר תנ"ך, שנכתב כולו ביד עם דיו, טוב שהם מכינים בעצמם ומחדשים בכל שנה לאחר חג הסוכות." (reproduced by Dehergne, op. cit., p.147)

¹⁰³ *The Jews of China*, vol.2, ed. Jonathan Goldtein, (New York: M.E.Sharpe, 2000), pp.86-87.

¹⁰⁴ Maisie J. Meyer, *From the Rivers of Babylon to the Whangpoo*, (Langham, Maryland: University Press of America, 2003), p.81.

¹⁰⁵ Ibid., p.85.

¹⁰⁶ *The Jewish Journal*, op. cit.

¹⁰⁷ השו"תים השונים של הרב סומך וה"בן איש חי" נידונים מאוחר יותר במאמר זה.

¹⁰⁸ Rabbi Yechezkel Leitner, *Operation: Torah Rescue*, (Jerusalem: Feldheim Publishers, 1987), p.108.

¹⁰⁹ Aviva Shabi, "Baghdadi Jews in Shanghai", *The Scribe*, (London, The Exilarch's Foundation), no.72, September 1999, p.41.

¹¹⁰ Ibid.; Ezra Yehezkel-Shaked, "The Ohel Shelomo Synagogue in Kobe, Japan", *Nehardea – Journal of the Babylonian Jewry Heritage Center*, (Or-Yehuda: The Babylonian Jewry Heritage Center), no.10,

לקראת תחילת המאה ה-20 היו שתי קהילות יהודיות בקובה במדינת יפן, ספרדית ואשכנזית. היחסים בין שתי קהילות אלה היו קרירים. עם זאת, האשכנזים הלכו בסוכות לבית הכנסת הספרדי כדי לקיים את מצות ארבעת המינים, ולאחר מכן חזרו לבית הכנסת שלהם להמשך התפילה. ארבעת המינים שהובאו ליפן בכל שנה לפני הסוכות באו מגינת משפחת אברהם בשנחאי.¹¹¹ יש לציין כי ארבעת המינים היחידים שהיו זמינים בתקופה זו בשנחאי היו מהגן של משפחת אברהם.

לפיכך נראה, שגם לעשרות אלפי היהודים האשכנזים ממזרח אירופה, שהגיעו לסין בתקופה זו, ויצרו קהילות נרחבות למדי,¹¹² לא היתה ברירה אלא להשתמש בארבעת המינים שגדלו בגינה של משפחת אברהם.

בתחילת מלחמת העולם השנייה הגיעו לשנחאי יהודים שנמלטו מהיטלר, כולל תלמידי ישיבת מיר. מה שהם עשו עם האתרוג מתואר בפירוט בהמשך מאמר זה. יש דיווח כי לאחר מלחמת העולם השנייה, הרבנים פסקו כי היהודים בשנחאי יכולים להשתמש באתרוג הסיני בחג הסוכות, אך בלי ברכה.¹¹³ אולם לא כתוב בדיווח באיזו שנה זה היה; לאילו יהודים בשנחאי ניתנה פסיקה זו; מהם שמות הרבנים שפסקו כך.

אתרוגים סיניים בספרי הלכה

בספרות ההלכתית בשאלת ישנו מעט מאד חומר בשאלה האם ניתן להשתמש באתרוג הסיני לקיום מצות ארבעת המינים. הגמרא אינה מזכירה באופן ישיר אתרוג עם אצבעות. הדבר הכי קרוב שמוזכר בגמרא הוא אתרוג "התיום"¹¹⁴ – לפי הפשט, אפשר להבין את הביטוי "אתרוג התיום" כשני אתרוגים שהתמזגו ביחד כמו תאומים סיאמיים.

הרמב"ם¹¹⁵ (וגם אחרים¹¹⁶) פוסק שאתרוג התיום כשר למצווה. אולם למה התכוון הרמב"ם בביטוי "תיום"? כמאה שנה לאחר הרמב"ם חי בארץ ישראל הרב תנחום בן יוסף הירושלמי (בערך 1220-1291) (הוא ירד לאחר מכן למצרים ושם נפטר).¹¹⁷ אחד מחיבוריו היה "אלמרשד אלכאפי". הספר הזה הוא לקסיקון בסדר אלפביתי באטימולוגיות של כל המילים המופיעות במשנה תורה של הרמב"ם. הרב תנחום מסביר את המילה "תיום" בקשר לאתרוג: "ואלאתרג אלמלעב והו אלדי פיה אצאבע אצאבע אתנין או מא זאד קיל ענה התיום והבוסר כשר ובוסר אלפג." (והאתרוג ה"מלעב" והוא שיש בו אצבעות אצבעות, שתיים או יותר, אמרו עליו התיום והבוסר כשר, ובוסר שלא הבשיל").¹¹⁸ על פי זה ניתן להבין שהרמב"ם סובר שהאתרוג הסיני הוא כשר למצווה.

November 1997, p.10.

¹¹¹ *Nehardea*, op. cit., p.10.

¹¹² Goldstein, op. cit., p.87.

¹¹³ *The Jewish Journal*, op. cit.

¹¹⁴ תלמוד בבלי, סוכה לו.

¹¹⁵ רמב"ם, משנה תורה, הלכות לולב, פרק ח הלכה ח

¹¹⁶ למשל: שולחן ערוך אורח חיים, ס"י תרמח ס"ג; ערוך השלחן אורח חיים, ס"י תרמח ס"ג מא .

¹¹⁷ "Tanhum ben Joseph (Ha-)Yerushalmi", *Encyclopedia Judaica*, vol.15, (Jerusalem: Keter Publishing House, 1971), col.797.

¹¹⁸ אלמרשד אלכאפי – מילונו של תנחום הירושלמי למשנה תורה לרמב"ם, תרגום לעברית על ידי הדסה שי, (ירושלים, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשס"ה), עמ' 638, 639.

נשאלת השאלה איך הרמב"ם, שחי במזרח התיכון, ידע על אתרוגים שגדלו במזרח הרחוק? הרמב"ם, מלבד הידע העצום בתורה, היה גם רופא מאוד מפורסם. הוא היה הרופא של הסולטן, של הוזיר הגדול וחברים אחרים של הארמון. באותה תקופה היו ערבים שנסעו למזרח הרחוק, ובהחלט אפשרי שהם חזרו עם אתרוגים סיניים אותם הראו או אפילו נתנו לרמב"ם. כמו-כן ניתן לשער שגם לפני תקופתו של הרמב"ם, הרומאים והיוונים הביאו אתרוגים מהמזרח הרחוק לאזור הים התיכון.¹¹⁹

במהלך חייו של הרמב"ם, היו רבנים בספרד, שראו בו כופר, והם כתבו לרבני גרמניה שראוי לנדותו. הרב מאיר מגרמניה בא לחקור הנושא וכשהוא הגיע, הגיש לו משרת של הרמב"ם מזון שנראה כמו יד האדם. הרמב"ם ראה את חוסר רצונו של הרב מאיר לאכול את האוכל הזה, ולכן הסביר לו הרמב"ם שזה מאכל צמחי.¹²⁰ אפשר שאוכל זה היה אתרוג סיני.

באמצע המאה ה-19 לערך נשאלה שאלה בנוגע לכשרותו של האתרוג הסיני. שאלה זו נשלחה מהעיר הנכאן (הנגשו? הונקו?) בסין¹²¹ לרב עבדאללה סומך, שהיה אחד מגדולי הרבנים בבגדאד באותה התקופה. השואל שאל על אתרוגים שגדלו בעירו וש"הם כמו של בגדאד בצורתו ובסימניו ויש בהם שינוי אחד שמחצי האתרוג לצד מעלה לצד החוטם עולה בו אצבעות כמו של בני אדם, ממין האתרוג וימצא באתרוג אחד כמו עשרה או ט"ו אצבעות מהם ארוכים ומהם קצרים. מה דינו של אתרוג זה אם כשר או פסול?" והאם יכולים לברך עליהם? הוא הוסיף שיהודי עירו "שולחים ומביאים אתרוגים ממצרים, אבל הם פסולים מחמת הדרך וגם לפעמים" הם מגיעים רק בחול המועד.

הרב סומך החל תשובתו על ידי ביצוע השוואה בין האתרוג הסיני ואתרוגים ש"גדלו בדפוס ועשאו כמין בריה אחרת". אלו פסולים. אולם הוא דחה השוואה זו מפני שצורת האצבעות היא הדרך הטבעית בה גדלים האתרוגים בסין. לאחר מכן הוא המשיך להשוות אותו לאתרוג שגודל בדפוס, אולם בשמירה על צורת האליפסה הכללית של אתרוג, ואף על פי שנראה כדפים דפים כעין שעושים גלגל ריחיים, הם כשרים. אולם הוא דחה גם את ההשוואה הזו, מפני שיש הבדל יותר גדול בין אתרוג סיני ואתרוג "קונבנציונלי", מאשר יש בין אתרוג שנראה כמו הגלגלים של הריחיים ואתרוג "קונבנציונלי". ההשוואה הסופית שלו הייתה עם האתרוג "התיום" אשר השולחן ערוך פוסק שאתרוג זה הוא כשר, והרב סומך פוסק: "ומה התיום שהם שנים נפרדים אפי"ה כשרים, כ"ש אתרוג זה [הסיני] דהוא צורתו ככל האתרוגים ודוקא בראשו יש אצבעות, דכשר".¹²²

¹¹⁹ Wikipedia, "Buddha's hand", op. cit.; Exotic Plants in Mexico, op. cit.

¹²⁰ *Allerlei Geschichten Maasse-Buch*, (Frankfurt am Main: J. Kauffmann Verlag, 1929), pp.242-45; *Ma'aseh Book*, translated into English by Moses Gaster, (Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1934), pp.461-66.

הספר הזה הוא סיפורים מוסריים בשפת היידיש שיצא לאור לראשונה בבאזל בשנת 1602, הוא תורגם, וגם הודפס מחדש פעמים רבות, לפעמים עם סיפורים נוספים.

¹²¹ בשאלתא הרב סומך כתב: "הבאה מארץ גין מעיר הנכאן". זה ידוע שהיתה קהילה יהודית בשנחאי ובאותו אזור ניתן למצוא אתרוג הסיני. זה מאוד סביר להניח שההתייחסות של הרב סומך היתה למדינת סין ולעיר הנגשו (או לעיר הונקו) שנמצאה באזור של שנחאי. נוסף לזה השם של המדינה China בשפת העברית היא סין, וזה דומה בצליל ל"גין". במאמרו של הרב ד"ר אברהם אופיר שמש העוסק בכשרות של אתרוגים יוצאי דופן ("תחומין" כרך 24, תשס"ד עמ' 345, שפורסם על ידי "צומית", אלון שבות) הוצע כי מה שהרב סומך התכוון ב"גין" הייתה אוגין, עיר קדושה במרכז הודו. קשה לקבל את זה מאז אוגין היא עיר, והרב סומך כותב "ארץ (דהיינו: מדינה) גין".

¹²² הרב עבדאללה סומך, זבחי צדק, חלק שני, שו"ת אורח חיים, שאלה לו, (בגדאד, שלמה בכור חוצין. תרס"ד).

מאידך, תלמידו של הרב סומך (שהיה גם גיסו) הרב יוסף חיים ("בן איש חי") לא הסכים איתו בעניין. הוא כתב: "אתרוגים אלו הנז' בשאלה אין להם היתר כלל, יען כי ודאי גבי אתרוג אין לסמוך על הסימנים לבדם ואין להתיר כי אם אותם שיש לנו בהם קבלה שהם אתרוג או שאנו רואים שהם דומים ממש לאתרוגים של עיר אחרת שיש להם קבלה בהם כשרים. אבל כל אילן שאין לנו בו קבלה שהוא אילן של אתרוג וגם פירותיו אינם דומים ממש לאתרוגים של מקום אחר שיש לנו קבלה בהם אין להתיר פירותיו אע"פ שאנחנו רואים שיש בפירותיו סימני אתרוג בכל דבר. מ"מ כל שיש בהם שנוי א' גדול אין להתירם מפני כי בפירות האילנות יש פירות שיש בהם סימני אתרוג ועם כל זה אין נחשבים אתרוג."

בהמשך, הרב יוסף חיים ערך השוואה בין האתרוג הסיני והפרי דבד'ב שנמצא בבגדאד: "יש בו [דבד'ב] סימני אתרוג ותוארו כמו אתרוג ממש ורק הוא חמוץ, ועכ"ז יש קבלה פה עירנו [בגדאד] דאין פירות אלו הם אתרוגים ופסולים הם לגמרי. ואפילו אם יזדמן איזה שנה שאין נמצא בה גם אתרוג כלל אין נוטלים מאלו אפי' בלא ברכה. הרי אע"ג דזה הדבד'ב הוא שלם בכל סימני אתרוג ותוארו כמו אתרוגים שלנו ואין בו הפרש על אתרוגים שלנו כי אם בזה שאתרוגים שלנו הם מתוקים וזה חמוץ ומה בכך הלא ידוע הוא שיש אתרוג חמוץ ויש אתרוג מתוק ואדרבא רוב האתרוגים הנמצאים היום בעולם הם חמוצים ועכ"ז הוא פסול." בהמשך הוא הסביר מדוע חז"ל התיירו אתרוג "התיום": "אתרוג זה [התיום] הוא גדל באילן שמוציא אתרוגים כשרים גמורים שאין בהם שינוי ... ורק אתרוג זה [התיום] נזדמן שיצא משונה." לעומת זאת בעץ של אתרוגים סיניים "כל פירות האילן הם יוצאים כך [עם אצבעות] ולא שיש בהם ג"כ אתרוגים טובים בלתי שינוי."¹²³

ישיבת מיר בשנחאי

לקראת תחילתה של מלחמת העולם השנייה נמלטה ישיבת מיר ממזרח אירופה. אנשי הישיבה נסעו ברכבת ברחבי רוסיה ולאחר מכן באוניה ליפן. לאחר מספר חודשים הם עברו לשנחאי, ושם נשארו במשך חמש שנים.

אחד הדברים הקשים ביותר להשיג במקום כמו שנחאי הוא אתרוג. שלושת המינים האחרים למצות ארבעת המינים קלים יותר להשגה מכיוון שהם גדלים במגוון רחב של אקלימים שונים.

בספרו "מבצע: תורת ההצלה" מספר הרב יחזקאל לייטנר מה היהודים בשנחאי עשו כדי להשיג אתרוגים בתקופת מלחמת העולם השנייה.¹²⁴

הוא כותב שבמשך כמה עשרות השנים שלפני מלחמת העולם השנייה, יהודי שנחאי השיגו אתרוגיהם מעץ שנשתל בגינה של המיליונר היהודי דוד אברהם, שחי עם משפחתו באחוזה בשנחאי. עם זאת, לאחר ההתקפה על פרל הרבור בדצמבר 1941, שהביאה את ארצות הברית למלחמה, נעצרו בני משפחת אברהם, שהיו נתינים בריטיים, ונכלאו במחנה של שבויי מלחמה אזרחית, ואחוזתם הוחרמה על ידי הצבא היפני הקיסרי.

לפני חג הסוכות, מישהו פנה לאיש סיני לטפס על הקירות הגבוהים המקיפים את האחוזה עלמנת לקטוף כמה אתרוגים. בתגובה, היפנים כרתו את עץ האתרוג.

¹²³ הרב סומך, שם, תשובה ע"י הרב יוסף חיים ("בן איש חי") לרב סומך.

¹²⁴ Rabbi Leitner, op. cit., pp.108-10.

לקראת חג הסוכות הבא יצאו שני יהודים משנחאי יחד עם מדריך סיני למסע חיפוש אחר אתרוגים. מישהו כבר הודיע להם שיש אזורים מסוימים שבהם נמצאו עצי אתרוג לכאורה. סוף סוף הם מצאו את האתרוגים באתר נופש לאנשי עסקים סיניים עשירים, ליד העיר הנגשו, הנמצאת כ-160 קילומטרים מדרום-מערב לשנחאי. באתרוגים אלה היתה הארכה שגדלה מהפירות והיתה דומה לאצבעות של יד אדם.

הם הביאו מספר אתרוגים כאלה לשנחאי. חלק מהיהודים השתמש בהם אבל בלי ברכה, אחרים השתמשו בהם רק כזיכרון של המצווה, בעוד שאחרים סרבו להשתמש בהם כלל, בטענה שהם לא אתרוגים.

בזמן שקראתי את ספרו של הרב לייטנר, לא היה ברור לי מה המקור לכך שיהודי שנחאי הגיעו לשלוש החלטות שונות אם להשתמש באתרוגים סיניים אלו או לא. הרב לייטנר הוא לא רק סופר שחקר את הנושא כדי לכתוב ספר על ישיבת מיר בשנחאי. הוא עצמו היה נוכח בישיבה בשנחאי באותה תקופה,¹²⁵ והוא ראה ממקור ראשון את הדברים.

לכן שלחתי מכתב לרב לייטנר ובו שאלתי אותו האם היה חומר כתוב על ידי רבני ישיבת מיר על הדיונים ההלכתיים בנושא האתרוג הסיני, ומהן הסיבות לכך שהם הגיעו לשלוש מסקנות שונות.¹²⁶ הוא ענה¹²⁷ שהדיון הרלוונטי בשאלה זו נמצא בשולחן ערוך. הוא גם ציין את המקורות ב"משנה ברורה"¹²⁸ וב"באר היטב",¹²⁹ וטען כי ההחלטות בנוגע לשימוש באתרוג נמצאות במקורות אלו.

אולם בעיון במקורות הללו ראיתי שישנן הערות כלליות המנחות מה לעשות בזמן מצוקה, כאשר אי אפשר להציג סט של ארבעה מינים כשרים. המקורות הללו מבדילים בין פסול "מחמת מום" ש"נוטלין ואין מברכין" ובין "מחמת שאינן מינן כגון [אתרוג] מורכב [ש]פסול אפילו בשעת הדחק דאתי למטעי לצאת בהן תמיד."

כתבתי שנית לרב לייטנר ובמכתבי הבהרתי לו שלא התכוונתי להערות כלליות, אלא לפרטי הדיונים הספציפיים בשאלה זו בין הרבנים של ישיבת מיר בהם הגיעו לשלוש מסקנות שונות.¹³⁰ בתשובה¹³¹ הוא מסר לי סימן אחר בשולחן ערוך,¹³² אך לא פירט באיזה סעיף. נראה לי שהוא מתייחס לשני סעיפים¹³³ שעסקו במקרה שבו מין מסוים מארבעת המינים חסר לו, שאז לא ייקח מין אחר במקומו. הוא הוסיף במכתבו, כי למיטב זכרונו הם לא הוסיפו נקודות חדשות למקור זה בשולחן ערוך ולא פורסם אז חומר נוסף עליו וגם לא הופקד בספריות השונות של ישיבת מיר.

אני תמהתי מדוע הרבנים בשנחאי לא היו מוכנים לסמוך על פסק הדין של הרב סומך, בהתחשב בנסיבות מאוד חריגות שהיו בימי המלחמה, וגם מי שנטל אתרוג סיני זה, נמנע מלברך

125 ראה עמ' 123 בספרו של הרב לייטנר, בו נמצא צילום האישור שלו לכניסה ויציאה מהגטו בשנחאי.

126 מכתב ממחבר מאמר זה לרב לייטנר, 6 בנובמבר 1994, (מהתיקים של מחבר מאמר זה).

127 מכתב מהרב לייטנר למחבר מאמר זה, 23 בנובמבר 1994, (מהתיקים של מחבר מאמר זה).

128 משנה ברורה סי' תרמט סעי' נג, נד

129 שם, באר היטב, סעי' יד

130 מכתב ממחבר מאמר זה לרב לייטנר, 1 בדצמבר 1994, (מהתיקים של מחבר מאמר זה).

131 מכתב מהרב לייטנר למחבר מאמר זה, 16 דצמבר 1994, (מהתיקים של מחבר מאמר זה).

132 שולחן ערוך אורח חיים, סי' תרנא

133 שם, הסעיפים הם יב, יג

עליו. יתכן, שהשו"ת של הרב סומך על חלק "אורח חיים" של השולחן ערוך לא נמצא בעת המלחמה בשנחאי.

נראה כי כאשר נמלטו אנשי ישיבת מיר ליפן ולאחר מכן לסין, הם הצליחו לקחת עימם מעט מאוד ספרים. (דרך אגב, עקב זה, בשנחאי, באותה התקופה, מאות או אפילו אלפי עותקים של ספרים¹³⁴ כגון התלמוד היו מודפסים על ידי מדפסות סיניות.¹³⁵)

עם זאת, נמסר כי כאשר המיליונר היהודי הספרדי, סילס הרדון, בנה את בית הכנסת המפואר "בית אהרון" (ברחוב מוזיאון) בשנת 1927,¹³⁶ הוא כלל ספרייה תורנית עשירה.¹³⁷ (הרב לייטנר בתארו את יחידת בית הכנסת אינו מזכיר את קיומה של ספרייה זו.¹³⁸) גם בבתי כנסת אחרים בשנחאי היו ספריות.¹³⁹ עם זאת אין קטלוגים זמינים של הספרים בספריות אלה, ולכן איננו יודעים אם היו להם ספרי השו"ת של הרב סומך על "אורח חיים". אילו היו להם, יש להניח שהרב לייטנר היה מציין זאת בהתכתבות שלו איתי.

יש סיבה אפשרית נוספת לחוסר הרצון של אנשי ישיבת מיר להשתמש באתרוג הסיני. מפני שהיו לאתרוגים שהובאו אליהם אצבעות פתוחות, הם היו נראים שונים לגמרי מהאתרוגים בהם היו רגילים להשתמש בשנים קודמות. מסיבה זו, יתכן שלישיבת מיר היו ספקות רציניים בשאלה אם הם היו באמת אתרוגים.

דעות מדוריינו

בחוברת שפורסמה עבור כנס שהתקיים בשנת תשס"ו בארה"ב בעיון הלכתי בנושאים הקשורים לדגים, כשרות, שופרות, תכלת ואתרוגים, יש שני מאמרים קצרים על האתרוג הסיני. אחד מהם נכתב על ידי הרב ישראל הלוי בעלסקי. הוא פסל את האתרוג הסיני, וסברתו היא שכשם שאזוב "יש לו שם לווי" הוא פסול כך גם האתרוג שיש לו שם לווי – דהיינו, אתרוג **סיני** - הוא פסול.¹⁴⁰ (אולם נשאלת השאלה, הרי כמעט לכל אתרוג יש שם לווי, למשל, אתרוג **תימני**, אתרוג **מרוקאי**, אתרוג **קורפו**). המאמר השני נכתב על ידי הרב צבי שכטר שגם פסל אתרוג זה: "ואפילו נניח... שמן התורה הלימון כשר למצות ד' מינים שהוא ממש אותו מין של האתרוג לכל דבר, אך על כל פנים פסול הוא מדרבנן. וה"נ באתרוג הזה [הסיני] אפילו נניח כסברת החוקרים שהוא מין אחד ממש עם האתרוג, אך לענין מצוה, על פי פשוטו אין זה בכלל – או מן התורה או מדרבנן – קבלתנו מאבותינו."¹⁴¹

סיכום

יש חילוקי דעות בענין כשרות האתרוג הסיני למצוות ארבעת המינים.

¹³⁴ יעקב אדלשטיין, "ישיבת 'מיר' בשנחאי בשנות מלחמת העולם השנייה", כיוונים, חוברת 19 – אביב ה'תשמ"ג, מאי 1983, (ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית), עמ' 131.

¹³⁵ David Kranzler, *Japanese, Nazis & Jews*, (Hoboken, New Jersey: Ktav, 1988), p.434.

¹³⁶ Shanghai Jewish Center, (Internet: www.chinajewish.org/jewishsites.htm).

¹³⁷ כיוונים, שם, עמ' 129.

¹³⁸ Rabbi Leitner, op. cit., p.92.

¹³⁹ Kranzler, op. cit., p.434.

¹⁴⁰ Sourcebook for Mesorah Conference II, "The Pareve Mesorahs", February 19, 2006 – כ"א שבט תשס"ו – הרב ישראל הלוי בעלסקי, "אתרוג האצבעות", עמ' 219.

¹⁴¹ שם, הרב צבי שכטר, "אתרוג האצבעות", עמ' 219.

לפי הרמב"ם (בהתאם לחיבור של הרב תנחום הירושלמי) ולפי הרב עבדאללה סומך ואחרים, האתרוג הסיני כשר למצווה. מאידך, ה"בן איש חי" ואחרים טוענים שלא יכולים להשתמש באתרוג זה.

-